

DYNAMISCH LAND – RIJKE NATUUR

Door prof.dr. G.R. de Snoo

Inaugurele rede uitgesproken op 28 oktober 2004 bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer aan de Wageningen Universiteit

DYNAMISCH LAND – RIJKE NATUUR

Mijnheer de Rector Magnificus, dames en heren,

Twee maanden geleden las ik het volgende bericht op Teletekst:

“De Gemeente Den Haag heeft het Ministerie van Landbouw aan de Bezuidenhoutseweg uitgeroepen tot monument. Het gebouw is kenmerkend voor de architectuur van de wederopbouw van na de Tweede Wereldoorlog... Door de monumentenstatus wil Den Haag het gebouw beschermen als cultureel erfgoed. Verbouwingen zijn dan beperkt toegestaan.”¹

Hoe anders gaan wij om met het groene cultuurgoed van ons land. Nederland, een land dat hoofdzakelijk bestaat uit water, veen, klei en zand. Losse elementen, inderdaad. ‘Vaste grond’ onder de voeten is in Nederland zeldzaam.

Oorspronkelijk werden deze losse elementen steeds anders gerangschikt door natuurlijke, landschapsvormende processen, zoals erosie, sedimentatie en veenvorming. Met de komst van de mens in onze streken veranderde dat. Zee, rivieren en wind werden aan banden gelegd. Ten behoeve van de landbouw werden veengebieden ontwaterd, meren drooggemalen en woeste gronden ontgonnen. We kunnen terecht stellen dat de landbouw lange tijd de ‘drager van het landschap’ is geweest.² Iedere periode heeft letterlijk haar eigen sporen nagelaten. Het merendeel van de planmatige Utrechts-Hollandse veenontginningen verwijst nog naar de 11de eeuw.³ De eerste droogmakerijen zijn uit de 16de eeuw.⁴

Onze veenweidegebieden en inpolderingen worden binnen Europa gerekend tot de meest zeldzame landschapsvormen.⁵ De Renaissance-verkaveling van droogmakerij de Beemster en het molengebied Kinderdijk in de Alblasserwaard⁶ staan op de wereld erfgoedlijst van de UNESCO.

Maakbaarheid en kwetsbaarheid

De maakbaarheid van ons landschap is echter tegelijk haar kwetsbaarheid. Terecht kopte NRC Handelsblad deze zomer: ‘Alleen wie de sporen in het landschap leest, ziet dat wij hebben bestaan’.⁷ Het lange tijd zo lege land, met een sterke scheiding tussen stad en agrarisch buitengebied⁸, is tegenwoordig gemakkelijk vatbaar voor aantasting van de landschapskwaliteit. Ieder dorp lijkt een bedrijventerrein met distributiecentra nodig te hebben.⁹ En ook in het agrarisch landschap zelf ontplooiën boeren steeds meer niet-landbouwkundige activiteiten. Wellicht juist door de – traditionele – maakbaarheid van het land is het historisch besef van landschap en cultuur in het buitengebied bij ons Nederlanders klein. We zijn geneigd ons referentiepunt steeds minder ver in het verleden te kiezen. Verbouwingen worden almaar toegestaan. Daarbij ligt verrommeling van het landschap op de loer.¹⁰ En lelijkheid leidt tot onverschilligheid, wat de kans op verrommeling verder vergroot.

Landbouw ook bepalend voor condities biodiversiteit

Behalve voor de inrichting van ons landschap is de landbouw in ons land van oudsher ook sterk bepalend voor de condities voor natuur. Door haar oriëntatie op consumentenmarkten en industrie kent ze een grote dynamiek, met steeds veranderende gewasarealen en landbouwkundige praktijken. Teelten als vlas, boekweit, luzerne, tabak, rogge en haver zijn inmiddels gemarginaliseerd. Maïs is heden ten dage het grootste gewas.

U kunt zich voorstellen dat met een steeds veranderende landbouwpraktijk ook telkens andere planten- en diersoorten hun opwachting maakten. Zo vestigden zich op de voedselrijke graslanden ongepland vogels van toendra en steppe, in dichtheden die ver boven die van de natuurlijke biotopen liggen.¹¹ Op bouwland konden klaprozen en Korenbloem tot bloei komen door de terugkerende bodembewerking en de verspreiding via zaaizaad. Meer recent vestigde zich de Grauwe Kiekendief spontaan op de braakliggende akkers in Groningen. Deze soorten zijn wij weidevogels, akkerkruiden en akkervogels gaan noemen.

Landschap en biodiversiteit onder druk

Ik zou u echter op het verkeerde been zetten, als ik suggereerde dat het met de biodiversiteit in het agrarisch landschap wel goed zou zitten. Het tegendeel is immers waar.

De laatste decennia is de intensiviteit van de landbouw sterk toegenomen. Peilverlaging en het gebruik van meststoffen en bestrijdingsmiddelen hebben een grote vlucht genomen. Veel karakteristieke landschapselementen, zoals houtwallen, hebben hun agrarische functie verloren en zijn uit het landschap verdwenen.¹² Een akkerbouwer in een grootschalig landschap als de Wieringermeerpolder, heeft nu ongeveer een even groot aandeel landschapselementen op zijn bedrijf als zijn collega op de Drentse zandgrond.¹³

Een verdere beheersing van de productiefactoren in de vorm van genetisch gemodificeerde gewassen kondigt zich aan. Ook de snelheid van de veranderingen legt een steeds grotere druk op planten- en diersoorten. De soortenrijkdom neemt af en een aantal specifieke soorten die wij zijn gaan waarderen, is niet langer in staat zich in voldoende mate te handhaven.¹⁴ Bekende voorbeelden hiervan zijn Grutto, Veldleeuwerik en Patrijs.

Conclusie

Deze korte schets die ik met u maak, doet ons concluderen dat het Nederlandse landschap in Europese vergelijking uniek is en als cultureel erfgoed het beschermen waard. Anderzijds staat de kwaliteit ervan onder druk. Zowel vanuit de landbouw zelf als ook door claims van buiten de landbouw. De vraag is hoe we hiermee omgaan. Als we op basis van onze redenering stellen dat natuur in het buitengebied niet meer is dan een afgeleide van de aard en activiteiten in de landbouw, moeten we ons bovendien afvragen hoe we bij veranderende landbouwkundige activiteiten omgaan met de natuur die we willen behouden. Gaan we dan voor 'soorten van het verleden'¹⁵ en zijn Grutto, Veldleeuwerik en Patrijs uitgangspunt geworden? Of heeft de natuur in het buitengebied ook een eigenheid, los van onze natuuropvattingen? Dit zijn naar mijn mening de achterliggende vragen van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Dynamisch land – rijke natuur. Hoe gaan die samen?

Natuur- en landschapsbescherming in Nederland

Om dit type vragen te beantwoorden wil ik eerst eens met u bekijken hoe agrarisch natuur- en landschapsbeheer past in de traditie van de Nederlandse natuur- en landschapsbescherming. Zijn daar aanknopingspunten te vinden?

Als beginpunt van de Nederlandse natuurbescherming kiezen we veelal de periode rond 1900. De oprichting van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten was een eerste mijlpaal, evenals de aankoop van het Naardermeer.¹⁶ Nadat Natuurmonumenten een aantal natuurterreinen in bezit had gekregen, ontstond de discussie over het beheer ervan. Kon men de gebieden aan zichzelf overlaten en ging het om het zo ongestoord mogelijk laten verlopen

van natuurlijke processen, of moest de reeds aanwezige en bestaande natuur zoveel mogelijk gehandhaafd blijven.¹⁷ In het eerste geval werd gesproken over procesbeheer, en werden zaken als successie en verlanding aangemoedigd. In het tweede geval lag de nadruk op het soortenbeheer, en werd bijvoorbeeld verlanding en verdere successie juist periodiek tegengegaan.

Het was Westhoff die omstreeks 1945 het natuurtechnisch beheer dusdanig geaccepteerd kreeg, dat de natuurbescherming zich vervolgens een aantal decennia lang voornamelijk heeft beziggehouden met het actief instandhouden van de reeds aanwezige natuur.¹⁸

Een belangrijke kentering daarin treedt pas op in de jaren zeventig, met de 'herecologisering van de natuurbescherming'. De nadruk komt dan te liggen op natuurherstel en later op natuurontwikkeling. Centraal staat het stimuleren van natuurlijke processen. Daarvoor zijn uitgestrekte aaneengesloten natuurgebieden nodig. De ervaringen met het ontstaan van de Oostvaardersplassen¹⁹ maken duidelijk dat, ook binnen een kort tijdsbestek, 'oernatuur' kan worden gerealiseerd. Een nieuw element in het procesbeheer wordt geïntroduceerd: de maakbaarheid van natuurgebieden. De ecologische hoofdstructuur wordt ontworpen en lijsten met doelsoorten opgesteld. Om met Schouten²⁰ te spreken: de natuur is daarmee verder terechtgekomen binnen het culturele domein. Wat willen wij waar realiseren. Natuur lijkt minder plaatsgebonden dan we ooit dachten, en het beeld ontstaat dat je met natuur altijd ergens opnieuw kunt beginnen.²¹

Natuurbescherming in het cultuurlandschap

Tot zover de natuurbescherming in reservaten. Hoe verging het de natuurbescherming in het cultuurlandschap? De aandacht daarvoor ontstond in de jaren dertig²², toen het begrip 'natuur' ruimer werd opgevat en ook zaken gingen omvatten als natuurschoon en landschapszorg.²³ Zo stelde de Bond Heemschut zich in die tijd ten doel om 'te waken over de schoonheid van ons land'. Concrete acties hadden bijvoorbeeld betrekking op het zorgdragen voor de inbedding van wegen in het landschap²⁴ en de strijd tegen het oprukken van bovengrondse elektriciteitspalen in het landelijk gebied: de zogenoemde palenziekte.

De boerenorganisaties werden pas na de Tweede Wereldoorlog actief betrokken bij de landschapsbescherming. Een belangrijke vraag was ook toen al hoe men de Waardevolle CultuurLandschappen kon veiligstellen in relatie tot de dynamiek in de maatschappij.²⁵

De intensivering van de landbouw leidde begin jaren zeventig tot grote spanningen tussen natuurbeschermers en boerenorganisaties. Boeren werden gezien als vervuilers en grotendeels verantwoordelijk gesteld voor de achteruitgang van natuur en landschap in het buitengebied. Gevolg was dat er sterk werd aangestuurd op een scheiding tussen natuur- en landbouwgebieden. Toch zijn juist in die tijd ook initiatieven tot bloei gekomen die de verweving van landbouw, milieu en natuur nastreefden.²⁶ Met de komst van de Relatienota²⁷ vindt ook het van overheidswege betaalde agrarisch natuurbeheer in deze periode haar oorsprong.²⁸

De belangstelling bij boeren om aan beheersovereenkomsten of andere vormen van agrarisch natuurbeheer²⁹ deel te nemen, kreeg een belangrijke impuls door de plannen rond de aanleg van de ecologische hoofdstructuur.³⁰ Om nieuwe natuur te maken moest veel boerenland worden aangekocht. Boeren kwamen echter met een alternatief. Ook zij konden natuur maken, zonder dat ze werden uitgekocht, en wel tegen lagere kosten: op hun eigen bedrijf.

Boeren verenigden zich hiervoor in agrarische natuurverenigingen. Naar schatting beslaat het totale werkgebied van deze verenigingen inmiddels meer dan de helft van ons platteland.³¹

Het agrarisch natuurbeheer heeft de landbouw een nieuw elan gegeven. Het beeld van boeren als milieuvervuilers is mede hierdoor bijgesteld en de afstand tussen boeren en burgers lijkt verkleind. Agrarische natuurverenigingen zijn een spil waaromheen de innovatie van het platteland draait. Het belang van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer is inmiddels van overheidswege algemeen erkend.³² Daarmee is dan ook de tijd gekomen voor enige reflectie op de doelstellingen van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer.

Doelen van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer

De doelen die we met de reservaten nastreven, hebben een ontwikkeling doorgemaakt van natuurbescherming naar natuurbeheer, natuurherstel en uiteindelijk naar natuurontwikkeling. En hoewel het in de praktijk van het terreinbeheer zal gaan om een mix van soortenbeheer en procesbeheer, lijkt het maken van nieuwe natuur aan invloed te winnen. Als we nu kijken naar de natuur- en landschapsbescherming in het agrarisch gebied, kunnen we dan ook dergelijke ontwikkelingen onderkennen?

Soortenbeheer in het agrarisch gebied

De dominante benadering binnen het agrarisch natuurbeheer is het soortenbeheer. Het is een topdown benadering, waarbij men zich vanuit een bepaalde natuurvisie richt op het behoud van specifieke soorten. Voordeel van deze benadering is dat concrete doelen worden nagestreefd, zoals het behoud van bepaalde weidevogels, akkervogels of akkerkruiden. Bovendien is deze benadering in principe afrekenbaar. Motiverend bij boeren, burgers en beleidsmakers als de doelen worden gehaald, maar kwetsbaar als de resultaten achterblijven bij de verwachtingen.

Bij het soortenbeheer, zoals dat gericht is op bijvoorbeeld de weidevogels, zijn we begonnen met het nemen van slechts een beperkt aantal noodzakelijk geachte maatregelen.³³ Naast het vrijwillig weidevogelbeheer³⁴ was de belangrijkste daarvan het beschermen van nesten door het uitstellen van maaidata op individuele bedrijven. Inmiddels kan worden gesteld dat dit type maatregelen alleen waarschijnlijk onvoldoende effectief is.³⁵ De in het verleden uitgevoerde beheerspakketten op individuele percelen dragen te weinig bij aan het behoud of herstel van de desbetreffende vogels.³⁶ De wetenschappelijke inzichten die Kleijn en Berendse *et al.* hierover naar buiten brachten, zijn achteraf gezien een sterke stimulans geweest om het blikveld te verruimen.³⁷ Natuur is niet simpel en dus ook niet in het agrarisch gebied. Eén boer maakt nog geen natuur.

Zo blijkt allereerst dat het voorkomen van weidevogels in reservaten en boerenland ruimtelijk samenhangt. Opvallend is dat binnen een bepaald gebied zoals bijvoorbeeld Friesland de Grutto in reservaten én op het boerenland dezelfde negatieve tendens vertoont, en dat deze achteruitgang daar eerder plaats heeft dan in West-Nederland.³⁸ Ook zijn volgens de huidige inzichten zaken als de landschappelijke openheid, de hoogte van de grondwaterstand, de rijkdom van de bodemfauna en een geringe mate van verstoring evenzeer van belang voor het welslagen van het weidevogelbeheer. Dergelijke ecologische randvoorwaarden maken nog geen deel uit van de huidige generatie weidevogelpakketten en verklaren voor een deel de tegenvallende weidevogelresultaten.³⁹ Om hieraan tegemoet te komen, wordt door samenwerkende boeren in bepaalde gebieden geëxperimenteerd met mozaïekbeheer. Percelen

met kort en lang gras en ook natte stukken wisselen elkaar daarbij af. Zo wordt geprobeerd de hele levensloop van de vogels - voor zover die zich in Nederland afspeelt - te beschermen. Het is nog onbekend wat we hiervan mogen verwachten, 10% meer vliegvlugge grutto's of mogelijk een verdubbeling ervan?

De ontwikkelingen binnen het soortenbeheer laten kortom een duidelijke lijn zien. Het agrarisch natuurbeheer is begonnen op individuele bedrijven, met het nemen van een beperkt aantal maatregelen. Heden ten dage beleven we echter de start van een meer systeemgerichte aanpak. Steeds meer factoren worden betrokken in hun ruimtelijke samenhang binnen een bepaald gebied.⁴⁰ De insteek stijgt uit boven het niveau van de individuele boer of reservaatbeheerder en ook andere actoren zoals waterbeheerders worden bij het natuurbeheer betrokken.

Bezien vanuit de insteek van het soortenbeheer heeft de vraag van het agrarisch natuurbeheer zich zo langzamerhand evenwel verlegd naar een inrichtingsvraagstuk: hoe moeten we het buitengebied inrichten om het duurzaam voortbestaan van weidevogels te kunnen waarborgen? Nederland Gruttoland. Als dat een vraag is waarop de Minister van Landbouw en Natuurbeheer een antwoord verlangt, waarom wordt die dan niet opgepakt? Een analyse van de verschillende vormen van landgebruik binnen en buiten de landbouw, inclusief de verschillende vormen van weidevogelbeheer, is dan te combineren met regionale weidevogeltrends en zal aanknopingspunten kunnen bieden voor een ruimtelijk ontwerp.

Maar misschien is dit niet de enige relevante vraag. Zitten er ook nadelen aan deze soortenbenadering? Ik vind van wel, en noem er twee. Een eerste nadeel van deze benadering is dat de focus ligt op het optimaliseren van maatregelen voor één of een beperkt aantal soorten. Maatregelen voor de ene soort hoeven nauwelijks goed te zijn voor andere soorten. Zelfs binnen een groep als de weidevogels kunnen de afzonderlijke vogelsoorten anders op maatregelen reageren. Een tweede en meer principiële bezwaar is dat de soortenbenadering weinig recht doet aan zowel de dynamiek van de landbouw, als aan de veranderlijkheid van de natuur. We hebben geconstateerd dat in de loop van de tijd de roep om vergaande beheersmaatregelen almaar is toegenomen. De vraag is, hoe ver we hiermee doorgaan in relatie tot de dynamiek van de landbouw.

Het is te verwachten dat de toekomstige productiewijze van de landbouw steeds verder uit de pas gaat lopen met het beheer van de soorten die we willen behouden. De kans dat de overheid de hiermee samenhangende, oplopende kosten tot in lengte van jaren compenseert, schat ik klein. Of ontwikkelt het agrarisch natuurbeheer zich misschien geleidelijk tot een vorm van reservaatbeheer, en komen we terecht bij zoiets als een agro-exit scenario?⁴¹ Boeren kunnen dan weidewachter worden en Natuurlijk Platteland wordt daarmee de vierde terreinbeherende organisatie van ons land. Gezien de beschikbaarheid van natuurbeschermingsgelden zijn dergelijke ontwikkelingen, denk ik, alleen te verwachten voor een beperkt aantal soorten en in bepaalde kerngebieden waar sprake is van internationale verdragen en verplichtingen.

Procesbenadering in het agrarisch gebied

Naast de soortgerichte benadering van het agrarisch natuurbeheer wil ik dan ook een tweede benadering plaatsen, die ik aanduid als de procesbenadering. Met deze benadering hebben we reeds kennis gemaakt bij het beheer van de reservaten. Wat kunnen we hiermee binnen het agrarisch natuurbeheer, kunt u zich afvragen. Op agrarische bedrijven gaan we toch niet voor natuurontwikkeling? Het is maar de vraag. Duidelijk zal zijn dat we binnen de landbouw -

ouderwets gezegd - geen successie of climaxvegetaties nastreven. Het blijven vanzelfsprekend akkers en graslanden. Maar we kunnen in en rond de akkers en graslanden wel natuurlijke processen stimuleren die nodig zijn om de natuur überhaupt een kans te geven.⁴² Het accent komt dan te liggen op het creëren van goede randvoorwaarden en uitgangspunten voor natuur.

Om wat voor soort randvoorwaarden voor natuurontwikkeling gaat het dan? Ik denk in eerste instantie aan milieuhygiënische randvoorwaarden: een schone bodem en schoon water, met daarin een zo laag mogelijk gehalte aan metalen, bestrijdingsmiddelen en andere stoffen. Verder uitgebalanceerde inputs, zoals de juiste soort en hoeveelheid meststoffen. En ten slotte een gezonde bodem, in zowel fysische, chemische als ook biologische zin. Hierdoor ontstaat dat rijke bodemleven, met bacteriën, schimmels en hogere organismen zoals regenwormen en insecten.

In de ecologische literatuur is de samenhang tussen de ondergrondse en bovengrondse delen van ecosystemen pas de laatste jaren in zijn volle omvang onderkend, en dergelijke inzichten zijn niet alleen relevant voor de reservaten. Niet voor niets sprak Van der Putten op deze plaats een aantal maanden geleden over 'Biodiversiteit: de onzichtbare interacties belicht'.⁴³ Het 'kleine spul' in en op de akkers en graslanden vormt de basis van het voedselweb en is van levensbelang voor het voorkomen van vogels en zoogdieren in het agrarisch gebied.⁴⁴ Een klassiek voorbeeld is de overleving van patrijzen in het Verenigd Koninkrijk. Slechts als er voldoende insecten aanwezig zijn voor de kuikens van de Patrijs, kan de soort zich in het agrarisch gebied handhaven.⁴⁵ Ook een Gruttokuiken heeft per dag 10.000 insecten nodig om te overleven.⁴⁶ Voedsel en dekking dat zijn de basale levenscondities. Veelal ontstaan die door de afwisseling van habitats binnen een landbouwbedrijf.

De procesgerichte benadering is verwant aan de ecologische en geïntegreerde landbouw.⁴⁷ Daarmee komen de sporen van de 'low input' landbouw en het agrarisch natuurbeheer bij elkaar. Elementen van een dergelijke benadering zijn ook terug te vinden in bijvoorbeeld het werk van Van der Ploeg in de Friese Wouden⁴⁸ en in projecten van het praktijkonderzoek.⁴⁹ Vanuit de leerstoel Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer is deze lijn reeds opgepakt door een aantal studenten. Uit hun werk blijkt dat het insectenleven in koeienvlaaien op gangbare melkveebedrijven sterk achterblijft bij dat van biologische bedrijven en natuurterreinen. Dit is niet zozeer entomologisch interessant, maar wel omdat deze insectengroepen een belangrijke voedselbron vormen voor weidevogelkuikens.⁵⁰ U kunt zich voorstellen dat als in Nederland de koeien op stal worden gezet, deze voedselbron voor weidevogels nog verder opdroogt.

Zullen de zojuist genoemde - deels klassieke - randvoorwaarden voldoende zijn om goede uitgangspunten te creëren voor natuur in het agrarisch gebied? Ik denk het niet. Natuur heeft ook ruimte nodig. Waar vinden we die op de landbouwbedrijven? In de akkerbouw in ons land wordt 98% van het bedrijfsoppervlak ingenomen door gewassen, gebouwen en verhardingen.⁵¹ Slechts 2% bestaat uit elementen als sloten en slootkanten. Daarmee is de speelruimte voor natuur te beperkt. Ook al omdat het beheer van deze elementen vanuit de landbouw wordt gedomineerd. Om de kansen voor natuurontwikkeling in het buitengebied te vergroten, is het belangrijk deze speelruimte uit te breiden, naar bijvoorbeeld 5% van het bedrijfsoppervlak.⁵² Die 5% van het bedrijf dient dan gevrijwaard te worden van meststoffen en bestrijdingsmiddelen en zo min mogelijk te worden verstoord. De praktijk leert dat het zelfs op intensieve bedrijven goed mogelijk is om dergelijke soortenrijke habitats te creëren.⁵³ Invulling van het oppervlak in de vorm van extensief beheerde perceelsranden ligt het meest voor de hand. Talloze publicaties hebben reeds aangegeven wat hiervan de potenties kunnen zijn. Voor de flora, de entomofauna maar ook voor vogelsoorten zoals Patrijs, Veldleeuwrik,

Gele Kwikstaart en Grauwe Kiekendief.⁵⁴ Ook bieden de perceelsranden perspectieven voor een koppeling met de functionele biodiversiteit. Ze kunnen een rol spelen bij plaagregulatie⁵⁵ of bijdragen aan de gezondheid en welzijn van het vee.⁵⁶

Conclusie

Mijnheer de Rector, dames en heren, om een rijke natuur in een dynamisch land te behouden, moeten we naast de dominante lijn, gericht op het behoud van een aantal specifieke soorten, dus ook meer aandacht gaan besteden aan de tweede, procesgerichte benadering. Zeker, binnen het soortenbeheer boeken we vooruitgang. We volgen steeds meer een systeembenadering, die onder meer tot uiting komt in het mozaïekbeheer. We kunnen daar trots op zijn en deze lijn heeft zijn eigen sterkte. We hebben echter kunnen vaststellen dat het ook een kwetsbare lijn is. Afhankelijk van de natuurbeelden en referenties die we in ons hoofd hebben, en van de natuur die we willen realiseren. Ik ben van mening dat we met deze benadering alleen uiteindelijk succes zullen hebben voor maar een beperkt aantal soorten of gebieden, en door grote inspanningen.

Bovendien raken we met de soortgerichte benadering slechts in beperkte mate aan de ecologische basis van de landbouw. Een groot deel van de landbouw en daarmee de potenties voor natuurontwikkeling, wordt buiten beschouwing gelaten. Terwijl we - gezien de achteruitgang van soorten in het agrarisch gebied - kunnen constateren dat op alle bedrijven gerichte actie nodig is.⁵⁷ Het sterker entameren van de procesgerichte benadering maakt dit wel mogelijk. Ook doet deze aanpak meer recht aan de dynamische ontwikkelingen in de landbouw en de natuur. We hebben niet alles in eigen hand. Onder andere klimaatsveranderingen veroorzaken verschuivingen in het verspreidingspatroon van soorten. Bovendien vliegen 'onze' vogels naar Afrika en ontwikkelingen daar doen ook bij ons hun invloed gelden.

Het agrarisch natuurbeheer heeft zich tot nu toe te veel gericht op het beschermen van concrete soorten. Soorten die we vanuit onze eigen optiek belangrijk vinden. Dit in tegenstelling tot de meer abstracte opvatting over biodiversiteit in de geest van het Verdrag van Rio de Janeiro.⁵⁸ Ik acht de soortgerichte benadering een te eenzijdige benadering en vraag in het agrarisch natuurbeheer om ruimte voor de procesgerichte benadering. Een benadering die zich richt op het scheppen van randvoorwaarden voor natuur in, op en rond de percelen. Hoe die natuur eruit zal zien, weten we niet. Sterker nog, die zal er van tijd tot tijd anders uitzien. Sommige soorten gaan mogelijk achteruit, andere nemen wellicht hun plaats in.⁵⁹

Om de procesgerichte lijn in de toekomst verder te ontwikkelen, zullen we het onderzoek in deze richting moeten uitbreiden. Hoeveel ruimte is nodig voor een rijke natuur in een dynamisch land? En hoe vul je die ruimte in? Deze vraag raakt trouwens ook aan het landschapsbeheer. Zo zijn kleine landschapselementen als houtwallen sterk bepalend voor de - traditionele - belevingsaspecten van het landschap. Maar wellicht is er meer mogelijk? Kan een deel van deze elementen weer een gebruiksfunctie krijgen? Niet een gebruiksfunctie gekoppeld aan het boerenbestaan van vroeger, maar een gebruiksfunctie voor de burgers en recreanten van nu?⁶⁰ We kunnen op sommige plaatsen de perceelsranden inrichten met besdragende struiken of bloemen die door fietsers en wandelaars kunnen worden geplukt. De binding met, en waardering van natuur en landschap in het agrarisch gebied wordt op deze manier versterkt. Het wordt dan daadwerkelijk zoals de Minister beoogt: Natuur voor Mensen en Mensen voor Natuur.⁶¹

Ten slotte, wat is die rijke natuur binnen de procesbenadering eigenlijk? Kunnen we op grond van onderzoek aangeven of ondernemers op de goede weg zijn? Niet in de zin van afrekenbare, vooropgestelde doelen ten aanzien van soorten voor een individuele boer, maar eerder in termen als 'soortenrijk' en vooral 'toekomstrijk'.

Hoe wordt het platteland groen?

Mijnheer de Rector, dames en heren, resteert nog de vraag welke instrumenten en actoren het natuur- en landschapsbeheer in het buitengebied kunnen bevorderen. Wie kan of moet wat doen?⁶²

Instrumentarium van het agrarisch natuurbeheer

Kijken we naar de instrumenten die de overheid inzet om kwetsbare of bedreigde soorten in het buitengebied te beschermen, dan lijkt het accent vooral te liggen op financiële instrumenten zoals de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer.⁶³ Daarbij is sprake van een dilemma waarbij boeren én de grond in eigendom willen houden, met in principe het onbeperkte agrarische gebruik, én een 'eeuwigdurende' subsidie willen krijgen voor hun inspanningen op het gebied van agrarisch natuurbeheer. In economisch en ecologisch opzicht is dat merkwaardig.⁶⁴ Dergelijke financiële instrumenten dragen op de lange termijn slechts beperkt bij aan een omslag naar een ander soort landbouw. Ook het voortbestaan van kwetsbare soorten wordt niet echt duurzaam veilig gesteld.⁶⁵ Als we binnen onze democratie kiezen voor meer blauw op straat, en niet voor meer groen in het agrarisch gebied, dan zal dat tot grote teleurstellingen leiden.

Er dienen dan ook andersoortige instrumenten te worden ontwikkeld, zoals bijvoorbeeld inbedding van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer in juridische instrumenten. Zo is reeds voorgesteld om voor het duurzaam instandhouden en onderhouden van landschapselementen een 'erfdienstbaarheid' aan een stuk grond te koppelen.⁶⁶ Hierbij gaat het om het verankeren van verplichtingen aan een eigendom, vergelijkbaar met het zogeheten 'recht van overpad'. De waardedaling van de productiegrond wordt daarbij eenmalig gecompenseerd. Daarna is de erfdienstbaarheid een vaste verplichting die van generatie op generatie overgaat. Er zijn ongetwijfeld meer van dergelijke instrumenten te ontwikkelen, bijvoorbeeld in het ruimtelijk beleid rond reservaten.⁶⁷

Ook in het kader van de plattelandontwikkeling wordt naar andersoortige instrumenten gezocht. Het accent ligt daarbij vooral op het veilig stellen van de 'beleefbare' natuur- en landschapswaarden, terugkomend in de punten, lijnen en vlakken in het landschap, kleur en fleur, gefladder en gezoem. Mensen willen 'naar buiten' blijven gaan om rust en ruimte te vinden.⁶⁸ Daartoe worden lange termijn coalities aangegaan tussen stad en ommeland. En zal dit bijdragen aan een toekomstrijk platteland in ons dynamische land.

Voor het stimuleren van het procesbeheer liggen nog andere mogelijkheden voor de hand. Waarom kan dit deel van het natuur- en landschapsbeheer niet andermaal met de agrarische productie worden verbonden? Niet via consumenten en keurmerken op producten⁶⁹, maar bijvoorbeeld via het Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen van bedrijven in de agro-productieketen. Uitgangspunt daarbij is dan dat de diverse spelers zoals supermarkten en voedingsmiddelenindustrie, aan hun leveranciers eisen stellen op het gebied van natuur en landschap, in dit geval aan de boerenbedrijven uit de gangbare landbouw.⁷⁰ Deze eisen kunnen bijvoorbeeld worden vastgelegd in een bedrijfscertificaat.⁷¹ Ook een meer dynamische

opzet hiervoor is mogelijk en wordt momenteel uitgewerkt in een samenwerking tussen de Universiteit Leiden en de Wageningen Universiteit. Kern daarvan is een internetapplicatie waarmee boeren online hun prestaties op het gebied van natuur en landschap onderling kunnen vergelijken.⁷² Het gaat hierbij om onder meer het aandeel natuurelementen op een bedrijf, het organisch stofgehalte van de bodem, of de aanwezigheid van vogels. Van ieder bedrijf wordt aldus duidelijk of het behoort tot de achterblijvers of de koplopers in hun sector. Zo kunnen ook afnemers bepalen wie voor hen de goede toeleveranciers zijn in het kader van het Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen. De communicatie over natuur en landschap in de productieketen komt hiermee op gang.

De procesbenadering kan verder ook, en niet in de geringste mate, worden gestimuleerd door het Gemeenschappelijke Landbouw Beleid in Europa. Kunnen naast de eisen voor milieu en dierenwelzijn ook eisen voor natuur en landschap tot randvoorwaarden worden gemaakt om boeren directe inkomstenstoelagen te geven? Ik denk daarbij aan de 5% oppervlaktemaat of goed slootkantenbeheer. Met het oog op de periodieke herziening van het Europese Landbouwbeleid zou de Nederlandse overheid hierop kunnen in zetten.

De voorbeelden ten aanzien van de procesbenadering die ik heb genoemd, brengen de agrarische ondernemers mogelijk geen directe vergoedingen. Het zijn veelal randvoorwaarden om de landbouwproducten in de keten te kunnen blijven afzetten. Of om inkomsten te verkrijgen uit publieke middelen. Belangrijk is evenwel dat de sector op deze manier tegemoetkomt aan de veranderde normen en waarden in de samenleving ten aanzien van de landbouwproductie.

Wageningen UR

Nog een enkele opmerking wil ik maken over de activiteiten binnen Wageningen op het gebied van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Binnen onze organisatie zijn deze divers en velerlei. De leerstoel Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer, die ik nu bekleed, kan met name een rol spelen bij het versterken van de samenwerking tussen de verschillende groepen. Ik ben dan ook blij met de recente instelling van de 'Wageningen-brede' Commissie Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer door de Raad van Bestuur. In deze commissie participeren vertegenwoordigers van alle kennisseenheden, vanuit zowel de universiteit als de instituten. De belangrijkste taak van de commissie is de verdere ontwikkeling van het kennisveld binnen Wageningen en het versterken van de communicatie met het maatschappelijk veld. We zijn daarmee enthousiast aan de slag gegaan. Op het gebied van het onderwijs zijn al tastbare resultaten geboekt. Het afgelopen voorjaar werd een collegereeks agrarisch natuur- en landschapsbeheer verzorgd. Docenten uit de relevante kennisseenheden hebben daaraan een bijdrage geleverd. De belangstelling en het enthousiasme van studenten voor het onderwerp was groot. Studenten uit zowel de bèta- als gammahoek worstelen met vragen over de toekomst van het buitengebied, en meer in het bijzonder over de relatie tussen natuur en landbouw. We zullen dan ook proberen dit onderwerp in de toekomst in de verschillende opleidingen verder uit te diepen. Vanuit de leerstoel wordt tevens geprobeerd om een aantal relevante onderzoekbare vragen meer diepgaand te bestuderen. Daarbij gaat het om zowel de natuurwetenschappelijke als de maatschappijwetenschappelijke aspecten van de verschillende door mij vandaag geschetste lijnen in het agrarisch natuurbeheer.

Dankwoord

Ik ben aan het einde gekomen van mijn betoog. Voordat ik afsluit wil ik de Stichting Leerstoel Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer hartelijk danken, met name in de personen van Wouter van der Weijden en Peter van Wijmen. Zij hebben zich met een zeer grote volharding ingespannen voor de instelling van de leerstoel aan de Wageningen Universiteit. Daarmee is een mijlpaal bereikt ten aanzien van de integratie van natuur, landschap en landbouw en de inbedding daarvan in het wetenschappelijk veld.

In de persoon van de Rector Magnificus dank ik de Wageningen Universiteit voor haar vertrouwen in mij om de leerstoel te mogen invullen. Een leerstoel, waaraan gastvrij een plaats is geboden door Frank Berendse. Persoonlijk verheug ik me steeds op de reis naar Wageningen, en ik hoop dat onze samenwerking in de toekomst verder wordt uitgebouwd.

Op deze plaats noem ik ook Helias Udo de Haes van de Universiteit Leiden. Zijn gedrevenheid voor de zorg voor natuur en milieu vormt voor mij een bron van inspiratie om het onderzoek en onderwijs op het gebied van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer verder gestalte te geven.

Beste mensen, de Leerstoel Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer is een bijzondere leerstoel. Financieel mogelijk gemaakt door Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, de Unie van Landschappen, LTO Nederland, de Unie van Waterschappen en het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Het is bij mijn weten daarmee een uniek voorbeeld waarbij natuurbeschermingsorganisaties, landbouwbedrijfsleven en de overheid samenkomen.

Ik dank u voor uw aandacht, ik heb gezegd.

Referenties en noten:

- ¹ RTV-West teletekst, 23-8-2004.
- ² Themanummer tijdschrift Landschap 2002, negentiende jaargang nummer 4, naar aanleiding van het symposium 'Landbouw, als drager van het landschap', 31-5-2001.
- ³ G.P. van de Ven, 1993. Leefbaar Laagland. De geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland. Uitgeverij Matrijs, Utrecht. Zie tevens: J.I.S. Zonneveld, 1980. Tussen de bergen en de zee. De wordingsgeschiedenis der lage landen. Uitgeverij Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht.
- ⁴ De oudst bekende droogmakerijen zijn de Dregmeerpolder (drooggemalen voor 1542) en de Kerkmeerpolder (1547) in Noord-Holland. Inmiddels is het gehele gebied Geesterambacht, waarin deze polders lagen, in de jaren zeventig herverkaveld en is van de oorspronkelijke percelering niets overgebleven. *cf.* Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland, Deel 2: Bewoningsgeschiedenis, 1984, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- ⁵ Bepaalde Nederlandse landschapstypen komen in de rest van Noordwest-Europa maar weinig voor. Dit geldt vooral voor polders en veenontginningen. De internationale betekenis van deze landschappen wordt geclassificeerd als 'zeer groot' *cf.* Natuurcompendium 2003, Natuur in cijfers. RIVM, CBS en Stichting DLO, KNNV Uitgeverij, Utrecht, blz. 63. De nationale zeldzaamheid van deze landschappen is veel minder (Natuurcompendium blz. 67).
- ⁶ De negentien molens in Kinderdijk uit de periode 1738-1740 zijn tevens aangewezen als beschermd dorpsgezicht, een regeling om ongewenste ingrepen in de ruimte rond de molens tegen te gaan. Ook het windrecht van de molens is hiervoor van belang. Zo mogen in een straal van 400 meter rondom iedere molen geen hoge bebouwing en opgaande beplanting komen. www.stichting-kinderdijk.nl.
- ⁷ M. Vos. Alleen wie de sporen in het landschap leest, ziet dat wij hebben bestaan. OpiniEPagina. NRC Handelsblad, 3-7-2004.
- ⁸ A. van der Woud, 1987. Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848. Uitgeverij Meulenhoff, Amsterdam.
- ⁹ Nota Ruimte, 2004. Ruimte voor ontwikkeling. Kabinetsstandpunt en uitvoeringsagenda. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag.
- ¹⁰ Natuurbalans 2004. Milieu- en Natuurplanbureau – RIVM i.s.m. Wageningen Universiteit en Researchcentrum, 2004. SDU Uitgevers, Bilthoven.
- ¹¹ A. Beintema, O. Moedt & D. Ellinger, 1995. Ecologische atlas van de Nederlandse Weidevogels. Uitgeverij Schuyt & Co, Haarlem.
- ¹² Natuurcompendium 2003, Natuur in cijfers. RIVM, CBS en Stichting DLO, KNNV Uitgeverij, Utrecht.

-
- ¹³ A.G.E. Manhoudt & G.R. de Snoo, 2003. A quantitative survey of semi-natural habitats on Dutch arable farms. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 97: 235-240.
- ¹⁴ Zie bijvoorbeeld: Townshend, H. Stace & D. Radley, 2004. *State of Nature. Lowlands – future landscapes for wildlife*. Peterborough: English Nature. Zie voor Nederland recentelijk o.a.: *Natuurcompendium 2003, Natuur in cijfers*. RIVM, CBS en Stichting DLO, KNNV Uitgeverij, Utrecht en de *Natuurbalans 2004. Milieu- en Natuurplanbureau – RIVM is.m. WUR, 2004. SDU Uitgevers, Bilthoven*.
- ¹⁵ F. Berendse, 2003. *De natuur van het verleden of de natuur van de toekomst....? 5de Victor Westhoff-lezing op 21 maart 2003*. Nijmegen University Press.
- ¹⁶ De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten werd in 1905 opgericht. Het Naardermeer werd in 1906 aangekocht. Dit om te voorkomen dat het meer zou worden gedempt met het Amsterdamse stadsafval, en het een landbouwkundige bestemming zou krijgen. cf. J.P. Thijsse, 1946. *Natuurbescherming en Landschapsverzorging in Nederland*. Wereldbibliotheek N.V. Amsterdam. Zie ook H.J. van der Windt, 1995. *En dan: wat is de natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*. Boom, Amsterdam/Meppel. En tevens: *Vijftig jaar Natuurbescherming in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het Gouden Jubileum van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten, 1956, Amsterdam*. Nota Bene: Het Naardermeer was reeds driemaal leeggemalen en weer volgelopen. Het was niet de (sterke) kwel op zichzelf, die hier de aanleiding gaf tot ‘terugkeer naar de natuur’, maar vooral de daarbij komende omstandigheid dat het kwelwater brak was. Zie J.I.S. Zonneveld, 1980. *Tussen de bergen en de zee. De wordingsgeschiedenis der lage landen*. Uitgeverij Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht, blz 297.
- ¹⁷ Zie H.J. van der Windt, 1995. *En dan: wat is de natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*. Boom, Amsterdam/Meppel. En tevens: *Vijftig jaar Natuurbescherming in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het Gouden Jubileum van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten, 1956, Amsterdam*. En ook M. Coesèl, 1993. *Zinkvioletjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1979). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland*. Uitgeverij Verloren, Hilversum.
- ¹⁸ Zie o.a. H.J. van der Windt, 1995. *En dan: wat is de natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*. Boom, Amsterdam/Meppel. En ook: M .D.Th. de Jong, 2002. *Scheidslijnen in het denken over natuurbeheer in Nederland. Een genealogie van vier ecologische theorieën*. Proefschrift TU Delft, zie bijvoorbeeld blz 223.
- ¹⁹ F.W.M. Vera, 1997. *Metaforen voor wildernis: eik, hazelaar, rund en paard*. Proefschrift Universiteit Wageningen.
- ²⁰ M.G.C. Schouten, 2003. *Groeneveldlezing: Van wie is de natuur?* *Groeneveldblad* 2003-3: 5-15.
- ²¹ Zie voor een beschrijving van en commentaar op de nieuwe natuur: T. Metz, 1998. *Nieuwe natuur. Reportages over veranderend landschap*. Uitgeverij Ambio, Amsterdam.

-
- ²² Het eerste succes op het gebied van de landschapsbescherming werd in 1925 behaald met 'de redding van het Gein'. De lintbebouwing langs dit riviertje nabij Abcoude werd met succes tegengegaan, waardoor het uitzicht op dit schilderachtige riviertje bleef bestaan. *cf.* Vijftig jaar Natuurbescherming in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het Gouden Jubileum van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten, 1956, Amsterdam.
- ²³ Vijftig jaar Natuurbescherming in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het Gouden Jubileum van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten, 1956, Amsterdam. Zie ook: H.P. Gorter, 1986. Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst. Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland. 's-Graveland en J.N.M. Dekker, 2002. Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- ²⁴ De commissie "de Weg in het Landschap" (W.I.L.) had als doel de bevordering van een goede landschappelijke behandeling van de wegen in ons land. Daarbij werd gestreefd naar een tracé dat goed in harmonie is met het omgevende landschap, naar een dwarsprofiel, dat ruimte biedt voor voldoende breder groene berm en naar een wegbeplanting die goed aansluit bij de omgeving. Vijftig jaar Natuurbescherming in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het Gouden Jubileum van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten, 1956, Amsterdam.
- ²⁵ Hoewel daartoe de waardevolle cultuurlandschappen, zoals het esdorpenlandschap, zijn geïnventariseerd en uitvoerig beschreven, is het antwoord op deze vraag nog altijd onduidelijk.
- ²⁶ Zo ontstonden ondermeer het Centrum voor Landbouw en Milieu (Culemborg), de afdeling Milieubiologie en het Centrum voor Milieukunde aan de Universiteit Leiden en het vrijwillig landschapsbeheer. Zie: J.N.M. Dekker, 2002. Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming. Proefschrift Universiteit Utrecht. En ook: *EKOLOGIE*, Strohalmtijdschrift over milieu en maatschappij, 1982: 81:3/4: Natuur en Landbouw. Werken door een tegenstelling heen en H.P. Gorter, 1986. Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst. Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland. 's-Graveland.
- ²⁷ De Relatienota voluit: Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud. 1975. Ministeries CRM en Landbouw en Visserij, Den Haag.
- ²⁸ Natuurlijk zijn er ook voor die tijd al boeren geweest die bewust bezig waren met de zorg voor natuur- en landschap. Maar met de komst van de Relatienota werd het mogelijk om een vergoeding hiervoor van overheidswege te ontvangen.
- ²⁹ Na de totstandkoming van de Relatienota in 1975 zijn diverse regelingen ontworpen om het agrarisch natuur- en landschapsbeheer te stimuleren. Momenteel is een van de belangrijkste de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN), onderdeel van het Programma Beheer (1997). Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag.

-
- ³⁰ Regeringsbeslissing Natuurbeleidsplan, 1990. Tweede Kamer der Staten Generaal. Vergaderjaar 1989-1990, 21 149 nrs. 2-3. Den Haag.
- ³¹ Momenteel zijn er in ons land zo'n 124 agrarische natuurverenigingen actief. Zij hebben zich verenigd in koepelorganisaties als BoerenNatuur en Natuurlijk Platteland. *cf.* Natuurbalans 2004. Milieu- en Natuurplanbureau – RIVM i.s.m. WUR, 2004. SDU Uitgevers, Bilthoven.
- ³² Dit komt onder meer tot uiting in de Troonrede van 2002: "... een vitaal platteland is noodzakelijk voor een duurzame ontwikkeling van ons land. Boeren en tuinders krijgen daarin een nieuwe functie, waarbij natuur, recreatie en landbouw meer in samenhang worden benaderd. De regering zal daartoe het agrarisch natuurbeheer stimuleren."
- ³³ Zie onder meer: C.J.M. Musters, F. Parmentier, A.J. Poppelaars. W.J. ter Keurs & H.A. Udo de Haes, factoren die de dichtheid van weidevogels bepalen. Rapport afdeling Milieubiologie Leiden, Centrum voor Milieukunde Leiden. En verder: M. Kruk, 1993. Meadow bird conservation on modern commercial dairy farms in the western peat district of the Netherlands: possibilities and limitations. Proefschrift Universiteit Leiden.
- ³⁴ De vrijwillige nestbescherming omvat een areaal van ca. 330.000 ha en is daarmee veel groter dan het betaalde weidevogelbeheer: 74.000 ha in 2004. *cf.* Natuurbalans 2004. Milieu- en Natuurplanbureau – RIVM i.s.m. Wageningen Universiteit en Researchcentrum, 2004. SDU Uitgevers, Bilthoven.
- ³⁵ D. Kleijn, F. Berendse, R. Smit & N. Gilissen, 2001. Agri-environmental schemes do not effectively protect biodiversity in Dutch agricultural landscapes. *Nature* 413: 723-725.
- ³⁶ F. Berendse, D. Chamberlain, D. Kleijn & H. Schekkerman, 2004. Declining biodiversity in agricultural landscapes and the effectiveness of agri-environmental schemes. *Ambio* 33 (8): 500-504.
- ³⁷ Naar aanleiding van de publicaties van Kleijn en Berendse (e.a.) zijn verschillende workshops georganiseerd waarin discussie is gevoerd over de effectiviteit van het agrarisch natuurbeheer. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld een seminar: effectiviteit van agrarisch natuurbeheer: wat kan er beter? Georganiseerd door Vogelbescherming, Stichting Natuur en Milieu en Vereniging Natuurmonumenten, op 21 mei 2002. Een workshop: Op weg naar een duurzaam agrarisch natuurbeheer, op 23 april 2003 te Wageningen. Verslag: LEI Alterra rapport 71, H. Korevaar, A. van den Ham, D Postma & R. le Rutte, 2003 en een Workshop georganiseerd door het Ministerie van LNV: Hoe houden we de weidevogels in Nederland, op 31-8-2004.
- ³⁸ W.A. Theunissen, L. Soldaat, M. van Veller, F. Willems & A.J. van Strien, 2002. Berekening van indexcijfers in het weidevogelmeetnet. SOVON/onderzoeksrapport 02/09. Sovon vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen.
- ³⁹ Gedoeld wordt op het recente werk bij Alterra, waarbij wordt gekeken naar in hoeverre de weidevogelovereenkomsten worden afgesloten in voor weidevogels belangrijke gebieden en voldoen aan een aantal ecologische randvoorwaarden zoals een goede grondwaterstand, een landschappelijke openheid en een geringe verstoring. Parallel hieraan verloopt een

quick scan naar de kwaliteit van de weidevogelreservaten in Friesland, uitgevoerd door het bureau Altenburg en Wymenga.

- ⁴⁰ Ook voor het voorkomen van planten in het agarisch gebied lijkt een netwerk benadering perspectief te bieden. Zie bijvoorbeeld W. Geertsema: 2002. Plant survival in dynamic habitat networks in agricultural landscapes. Proefschrift, Wageningen Universiteit.
- ⁴¹ Gerefereerd wordt aan de debattenserie 'wil de laatste boer het licht uit doen?' 2003-2004. Zie P.H. Vereijken, 2003. Zal en mag de landbouw uit Nederland verdwijnen? *Landschap* 20 (4): 207-214.
- ⁴² In de jaren zeventig speelde deze discussie in het debat over de vraag in welke mate landbouw en natuur konden samengaan. Moest de landbouw in zijn totaliteit op een milieuvriendelijke wijze produceren, of moesten alleen in de Relatienotagebieden extra beperkingen worden opgelegd, waarvoor boeren een compensatie konden ontvangen. Het pleit werd beslecht in het voordeel van de relatienota. Zie o.a. M.D.Th. de Jong, 2002. Scheidslijnen in het denken over Natuurbeheer in Nederland. Een genealogie van vier ecologische theorieën. Proefschrift TU Delft, blz 222.
- ⁴³ W.H. van der Putten, 2004. Biodiversiteit: onzichtbare interacties belicht. Inaugurele rede 6 mei 2004 Wageningen Universiteit.
- ⁴⁴ F.W. Smeding, 2001. Steps towards food web management on farms. Proefschrift Wageningen Universiteit. Of: F.W. Smeding en G.R. de Snoo, 2003. A concept of food-web structure in organic arable farming systems. *Landscape and Urban Planning* 65: 219-236. En verder de symposiumbundel: *Managen van Biodiversiteit. Voedselwebben als brug tussen model en veld* (2003). Over de samenhang tussen bedrijfsbeheer en biodiversiteit in en rondom landbouwproductiebedrijven. E.A. Goewie en F.W. Smeding, Wageningen UR, 2004.
- ⁴⁵ G.R. Potts, 1986. *The partridge. Pesticides, predation and conservation.* William Collins Sons & Co. Ltd. London.
- ⁴⁶ A. Beintema, O. Moedt & D. Ellinger, 1995. *Ecologische atlas van de Nederlandse Weidevogels.* Uitgeverij Schuyt & Co, Haarlem.
- ⁴⁷ Zie bijvoorbeeld recentelijk: *Leven onder de graszode.* Discussiestuk over het beoordelen van bodemleven in de biologische melkveehouderij, 2003. N. van Eekeren, E. Heeres en F. Smeding. Rapport Louis Bolk Instituut, Driebergen. Maar ook: M. Boer, F.W. Smeding, H. Kloen & J.A. Guldemond, 2003. *Ondernemen met biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw.* Uitgave Ministerie van LNV.
- ⁴⁸ Zie o.a. *NJAS, Wageningen Journal of Life Sciences* 51(1-2), september 2003: *Rethinking environmental management in Dutch dairy farming: a multidisciplinary farmer-driven approach.* En verder diverse afleveringen van 'Natuurlijk in Balans', een uitgave vanaf 2002 van het Mineralenproject Vel & Vanla, Friese Milieucoöperaties. In de Friese Wouden heeft de praktijk aangetoond dat door een betere mest en mestaanwending een betere benutting van voedingsstoffen mogelijk is met minder verliezen naar het milieu en een rijker bodemleven, mondelinge mededeling JD. van der Ploeg.

-
- ⁴⁹ Tal van planten, bomen en struiken groeien beter dankzij de aanwezigheid van schimmels in de bodem, ondermeer door een betere opname van voedingsstoffen. In een proef van PPO en PRI met uien in aanwezigheid van mycorrhiza's steeg de opbrengst met 50%. Mycorrhiza's overleven slecht in zwaar bemeste bodems, maar zijn van nature volop aanwezig in bodems op biologische landbouwbedrijven, Resource 2004, 12/24-24. Zie verder ook: G.K. Hopster, A.J. Visser & A.J.C.M. van Beek, 2002. Agrarisch natuurbeheer op proefbedrijven. Tussentijdse evaluatie 1998-2001. Rapport PPO Lelystad.
- ⁵⁰ A. Beintema, O. Moedt & D. Ellinger, 1995. Ecologische atlas van de Nederlandse weidevogels. Uitgeverij Schuyt & Co, Haarlem.
- ⁵¹ A.G.E. Manhoudt & G.R. de Snoo, 2003. A quantitative survey of semi-natural habitats on Dutch arable farms. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 97: 235-240.
- ⁵² Het aandeel van 5% natuurelementen op een bedrijf is door verschillende onderzoekers reeds geopperd (zie voor een overzicht Manhoudt en De Snoo, 2003, voorgaande noot) en sluit aan bij ideeën binnen de geïntegreerde en ecologische landbouw.
- ⁵³ De soortenrijkdom van dergelijke elementen is groot. Voor een aantal plantensoorten die op de Rode Lijst staan is het er zelfs goed toeven. E. Weeda, 2004. Boerendiversiteit voor Biodiversiteit. Een inventarisatie van de spontane plantengroei op vijf natuurvriendelijke rundveebedrijven. Alterra-rapport 973. Wageningen.
- ⁵⁴ Zie bijvoorbeeld: G.R. de Snoo, 1995. Unsprayed field margins: implications for environment, biodiversity and agricultural practice. Proefschrift Universiteit Leiden. Of: N.D. Boatman, D.H.K. Davies, K. Chaney, R. Feber, G.R. de Snoo & T.H. Sparks, 1999, Field margins and buffer zones: ecology, management and policy. *Aspects of Applied Biology* 54. Warwick. Op dit moment is veel van het perceelsrandenbeheer nog ongericht. In de akkerbouw worden zowel grassen, akkerkruiden, boekweit of zonnebloemen ingezaaid of stroken braak gelegd. Zie: G.R. de Snoo de & K. Chaney, 1999. Unsprayed field margins – what are we trying to achieve? *Aspects of Applied Biology* 54: 1-12. Het is soms met recht 'akkerranden à la carte'. Akkerranden a la Carte is een project in de provincie Zeeland. Hierin worden verschillende soorten beheerspakketten uitgetoet.
- ⁵⁵ Zie bijvoorbeeld: C.H. Pickett & R.L. Bugg (eds.). 1998. Enhancing biological control. Habitat management to promote natural enemies of agricultural pests. The regents of the University of California.
- ⁵⁶ Al zijn de wetenschappelijke aanwijzingen beperkt, toch wijzen sommigen erop dat in de veehouderij een minder intensief gras- en landschapsbeheer de koeien een betere gelegenheid zou geven voor zelfmedicatie. Kruiden en houtige gewassen kunnen in niet-bemeste en niet-gemaaide perceelsranden worden gezocht. cf. R. Noordhuis, 2004. Dieren docteren doorgaans zelf. *Natura* 2004 /4: 117-119.
- ⁵⁷ De vraag kan worden gesteld of we met de komst van de Relatienota en het aanwijzen van specifieke beheersgebieden, ook niet deels afscheid hebben genomen van de biodiversiteit in andere gebieden. Zie ook: M.D.Th. de Jong, 2002. Scheidslijnen in het denken over Natuurbeheer in Nederland. Een genealogie van vier ecologische theorieën. Proefschrift TU Delft, blz 222.

-
- ⁵⁸ VN, 1992. VN-conferentie inzake Milieu & Ontwikkeling, Agenda 21. Bossenverklaring, Biodiversiteitsverdrag en Klimaatverdrag. Rio de Janeiro, 1992.
- ⁵⁹ Vergelijkbare dilemma's doen zich voor bij het natuurbeheer in natuurterreinen. Dit bleek onlangs nog uit de discussie over de inzet van grote grazers en de bescherming van planten die op de Rode Lijst staan. NRC Handelsblad 6-8-2004.
- ⁶⁰ Vergelijkbaar met de aanleg van het 'smulbos' in Gelderland Een initiatief van de Stichting wAarde en het Geldersch Landschap.
- ⁶¹ Natuur voor Mensen, Mensen voor Natuur, 2002. Nota natuur, bos en landschap in de 21ste eeuw. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Den Haag.
- ⁶² Meer uitvoerig worden deze coalities besproken in: G.R. de Snoo, 2003. Natuur en Landbouw, nieuwe coalities. Tijdschrift voor Sociaal wetenschappelijk onderzoek van de Landbouw. 18 (2): 76-83.
- ⁶³ De subsidieregeling Agrarisch natuurbeheer is een uitvloeisel van het Programma Beheer, 1997. Programma Beheer. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag.
- ⁶⁴ Overigens maken ondernemers gezien de looptijd van de subsidies van bijvoorbeeld zes jaar, voortdurend korte termijn kosten-baten afwegingen. Zo worden op de bedrijven soms maatregelen genomen op plaatsen die vanuit de landbouwproductiedoelstelling het minst rendabel zijn. Plekken langs bomenranden, percelen met een slechte ontwatering, of die ver van de boerderij liggen. Op landschapsschaal kunnen hierdoor ecologisch gezien suboptimale inrichtingen ontstaan. R.A. Groeneveld, 2004. Biodiversity conservation in agricultural landscapes. A spatially explicit economic analysis. Proefschrift Wageningen Universiteit.
- ⁶⁵ O.E. Williamson, 2000. The new institutional economics: taking stock, looking ahead. *Journal of Economic Literature* 38: 595-613.
- ⁶⁶ A.H.F. Stortelder, R.A.M. Schrijver, H. Alberts, A. van den Berg, R.G.M. Kwak, K.R. de Poel, J.H.J. Schaminée, I.M. van den Top & P.A.M. Visschedijk, 2001. Boeren voor Natuur. De slechtse grond de beste. Alterra-rapport 312. Wageningen.
- ⁶⁷ Als we geconstateerd hebben dat bijvoorbeeld het voorkomen van weidevogels ruimtelijk samenhangt, is het voor de handliggend de relatie tussen bijvoorbeeld reservaten en omliggende agrarische gronden te versterken. Voorbeelden hiervan op andere terreinen zijn onder meer het Afpalingsrecht rond eendenkooien, het Windrecht rond windmolens of de Kringenwet rond militaire objecten. Ook andere vormen van erfdiensbaarheid zijn onderzoekbaar, zoals het vestigen van een Recht van Uitzicht op elkaars land binnen een specifiek gebied. Ten slotte kan eventueel ook een 'Wet op de Weidevogel' ter bescherming worden overwogen.
- ⁶⁸ I. Montijn, 2002. Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw. Uitgeverij SUN, Amsterdam.

-
- ⁶⁹ Door velen wordt gesuggereerd de zorg voor natuur en landschap te koppelen aan de landbouwproducten met behulp van keurmerken. Consumenten kunnen dan in de winkel kiezen voor producten die het natuur- en landschapsbeheer waarborgen. Een probleem bij dergelijke productkeurmerken is echter dat consumenten voortdurend een economisch-ethische afweging maken, waarbij men kan kiezen tussen producten met en zonder keurmerk en de daarbij bijbehorende productprijs. Een andersoortige benadering die niet afhankelijk is van het lezen van etiketten op producten en de wisselende keuze van de consument in de winkel, verdient dan ook de voorkeur. Zie ook: A.G.E. Manhoudt, G.W.J. van de Ven, H.A. Udo de Haes & G.R. de Snoo, 2002. Environmental labelling in the Netherlands; a framework for integrated farming, *J. Environmental Management* 65: 269-283. En: G.R. de Snoo & G.W.J. van de Ven, 1999. Environmental themes in ecolabels. *Landscape and Urban Planning*, 46: 179-184.
- ⁷⁰ Dergelijke initiatieven zijn een jaar of tien geleden gestart door supermarktbedrijven zoals Sainsbury in het Verenigd Koninkrijk. De toeleverende landbouwbedrijven daar moeten allemaal een Biological Action Plan ontwikkelen om op hun bedrijf de zorg voor natuur en landschap te stimuleren. FWAG, 2004. Farming and Wildlife Advisory Group, UK. Biodiversity Action Plan. Zie ook www.FWAG.org.uk.
- ⁷¹ H.A. Udo de Haes & G.R. de Snoo, 1997. Environmental management in the agro-production chain. *Int. J. LCA* 2 (1): 33-38. En ook: H.A. Udo de Haes & G.R. de Snoo, 1996. Certificering als nieuw instrument voor ecologisering van de landbouw? *Milieu* 11 (4): 187-191. Ook in Europees kader wordt hieraan gewerkt. Maar vooral nog kwalitatief *cf.* Euro-Retailer Produce Working Group (EUREP), 2001. EUREPGAP General Regulations Fresh Fruit and Vegetables. Food Plus GmbH, Cologne en EUREPGAP Protocol for Fresh Fruit and Vegetables. Food Plus GmbH, Cologne.
- ⁷² Voorbeelden hiervan zijn de ontwikkeling van benchmark tools door de Stichting Duurteelt in Nederland. Zie S. Kragten, & G.R. de Snoo, 2003. Benchmarking farmer performance as an incentive for sustainable farming: environmental impacts of pesticides. *Comm. Appl. Biol. Sci. Ghent University* 68 (4b): 855-864. Zie verder: www.agriwijzer.nl. Op deze site kunnen akkerbouwers de duurzaamheidprestaties van hun bedrijf onderling vergelijken.